

РУСЬКА ПРАВДА: СТАНОВЛЕННЯ, РЕДАКЦІЇ, ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ

Руська Правда є унікальною пам'яткою руського права. В ній найбільш повно відобразилося приватне юридичне життя Київської Русі. В Руській Правді охоплено майже всі сфери тодішнього права. Тут досить детально відображено договори (купівлі-продажу, позики, найму), чітко регулюється правове становище окремих груп населення, здійснення судочинства, система злочинів та покарань. Багато положень Руської Правди стали джерелом формування литовсько-руського та козацького права.

В даній статті робиться спроба систематизувати основні етапи становлення Руської Правди, охарактеризувати її основні редакції та списки, а також розглянути погляди дослідників, що стосуються суперечливих питань виникнення та становлення пам'ятки.

В 1738 р. В.Татищев знайшов список Новгородського літопису, в який було внесено текст Руської Правди. В 1767 р. вона була надрукована. Слід відмітити, що В.М.Татищев знав лише коротку редакцію пам'ятки, але в тому ж XVIII ст. В.Крестиніним була опублікована і Широка Правда. Її текст було поміщено в одній Кормчій, яка в XVI ст. належала Строгановим і була подарована ними в Благовіщинський собор у Сольвичегодську [12, 9]. Після цього вводяться в обіг нові списки Руської Правди, проводиться їх дослідження. Пам'ятку руського законодавства досліджували такі науковці, як М.М.Карамзін, І.Ф.Еверс, М.В.Калачов, П.Мрочек-Дроздовський,

В.І.Сергєєвич, В.О.Ключевський, Л.К.Гетц, С.В.Юшков, Б.Д.Греков, В.Г.Любимов, М.М.Тихомиров та ін. [12, 10-14]. Серед українських дослідників Руської Правди помітне місце займає Л.Білецький [1].

За М.Б.Свердловим, Руська Правда має досить раннє походження. Як вважав дослідник, ще в VIII – першій половині IX ст. у Середньому Подніпров'ї – Руській землі відбулася уніфікація близьких за складом і соціальною природою Правд слов'янських племен в Закон Руський, юрисдикція якого поширювалася на територію південного державного утворення східних слов'ян з центром у Києві. В другій половині X – початку XI ст. Закон Руський розвинувся в усну Правду Руську – основний закон великих київських князів. Ще за життя Ярослава різні закони були з'єднані воєдино і під назвою „Суд Ярославль Володимеричь” склали перший збір законів [10, 171-173]. Формально Правду Ярослава можна розглядати як жалувану грамоту Новгороду. Але, як вважав Л.Черепнін, це був скоріше договірний акт, оформлений на зібранні „воїв” на чолі з „нарочистими мужами” [13, 139]. До найдавнішої Правди увійшли: „Закон Руський” та „Устав і Закон Руський”, відбиті в договорах з греками [13, 141], „устава і уроки” Ольги, „Устав Земельний” Володимира [13, 152-153], „урок” Ярослава про віри 1024-1026 рр. („Покон вірний”) [13, 157]. Доповнення до неї вносились в 1036 р. у Новгороді та в 1036 р. у Києві [13, 163-164]. В 1054 р. на з'їзді Ярославичі затвердили Правду Ярослава (без змін) [13, 175]. А в 1069-

1072 рр. була укладена Правда Ярославичів [13, 185] (але існує думка, що ця пам'ятка виникла невдовзі після смерті Ярослава, в середині 1050-х рр., на спеціальному князівському з'їзді [306]). У Києві вона послужила одним з джерел Широкої редакції, а в Новгороді увійшла до складу Короткої редакції [13, 195]. Можливо, на Любецькому з'їзді 1097 р. було затверджено заново переглянутий текст Руської Правди [13, 202]. В 1136 р., за Л.В.Черепніним, у зв'язку з повстанням у Новгороді в цілому склалася Коротка редакція Руської Правди [13, 251].

Якщо ні в кого немає сумнівів у тому, що Коротка Руська Правда складалася в основному протягом XI ст., то щодо виникнення Широкої Правди немає такої узгодженості. Скажімо, В.І.Сергеевич і багато інших істориків відносили її створення до початку XII ст., так як вона говорить про Володимира Мономаха і про смерть Святополка [12, 24]. На думку М.Б.Свердлова, останній період в становленні Широкої Правди припадає на княжіння Мономаха і Мстислава [10, 174]. Але існувала група дослідників, які виникнення цієї пам'ятки відносили до пізнішого періоду. Як вважав В.О.Ключевський, Широка Руська Правда складалася до другої половини XII – початку XIII ст. [4, 212]. На думку М.М.Тихомирова, вона не могла виникнути раніше 1125 р., так як говорить про Мономаха в третій особі. Крім того, сама Широка Правда надзвичайно схожа з проектом договору Смоленська з німцями 1229 р., але з'явилася вона на початку XIII ст. в Новгороді і була пов'язана з новгородським повстанням 1209 р. [12, 24].

Деякі історики-норманісти (Погодін, Морошкін та ін.) вважали, що Руська Правда – це варязький закон, який принесли варяги в IX ст. [2, 646].

Але більшість істориків, зокрема В.О.Ключевський [4, 209-213], Н.Д.Полонська [6, 286-287], Б.Д.Греков [2, 646], М.М. Тихомиров [12, 7] Л.Білецький [1, 5] та інші дотримувались думки, що Руська Правда є пам'яткою слов'янського (руського) походження.

Місцем виникнення Руської Правди, зокрема її Короткої редакції, деякі дослідники (Б.Д.Греков, С.В.Юшков) вважали Київ, інші (М.М.Тихомиров) – Великий Новгород [12, 22]. Однак, припустивши навіть новгородське походження пам'ятки, ніхто не може виключити того, що з Новгорода вона могла поширитись на інші руські землі. Тим більше, що одним з основних джерел виникнення Руської Правди було слов'янське звичаєве право, яке існувало в багатьох регіонах Русі.

Більшість науковців вважали, що Руська Правда складалася у сфері князівського суду. Проте В.Ключевський доводив, що пам'ятка виникла в середовищі церковної юрисдикції, потребами і цілями якої керувався укладач Правди. Необхідність писаного зводу законів обумовлювалася двома причинами: 1) перші церковні судді на Русі, греки, були не знайомі з руськими юридичними звичаями; 2) цим суддям потрібен був такий письмовий звід тубільних законів, в яких би були усунуті або пом'якшені деякі звичаї, не сумісні з християнством [4, 202-203]. Руська Правда одержала обов'язкову дію як законодавчий звід в тій частині руського суспільства, на яку поширювалася церковна юрисдикція по нецерковним справам. Проте не виключено, що з часом дія Руська Правда могла перейти межі церковної юрисдикції [4, 205]. В цілому, В.О.Ключевський вважав Руську Правду досить правильним, але не

цілісним відбитком юридичного порядку її часу, так як в ній відображені не всі частини діючого права, а ті, які відображені – доповнені та оброблені [4, 229].

Щодо редакцій Руської Правди, то і в цьому питанні серед дослідників не було спільної згоди. Якщо ні в кого не викликало сумнівів, що Коротка і Широка Правди є окремими редакціями, то щодо Скороченої Правди точилися суперечки. Багато дослідників вважали Скорочену Правду простою випискою з якого-небудь списку Широкої. Так, за М.Дьяконовим, всі відомі списки Руської Правди потрібно поділяти тільки на дві редакції: Коротку і Широку [3, 38]. З цим не погоджувався М.Тихомиров, так як текст Скороченої Руської Правди не може бути цілком виведеним з якогось списку Широкої. Крім інших особливостей тексту, Скорочена Правда містить статті, відсутні в усіх списках Широкої. Виходячи з цього, дослідник вважав Скорочену Правду третьою, особливою, редакцією Руської Правди [12, 19].

Руська Правда збереглася у великій кількості (більше 110) списків XIII-XVIII ст. Усі тексти Правди знаходяться у складі яких-небудь збірників або літописів. Коротка Руська Правда знаходиться у складі Новгородського I літопису молодшого ізводу, де вона поміщена під 1016 р. Відомі тільки два її списки, які відносяться до середини XV ст. – Академічний та Археографічний. Обидва списки за своїм текстом надзвичайно близькі один до одного і, очевидно, походять від спільного протографа. В списках Короткої Руської Правди текст написано суцільно без поділу на статті. Однак друга частина Правди виділена початковою буквою П („Правда

оуоставлена”). Списки Широкої Правди збереглися у найбільшій кількості (більше 100). Широкі списки в чотири або п'ять разів по тексту є довшими за короткі і вміщують велику кількість нових статей. Крім того, текст Широкої Правди розбитий в них кіноварними заголовками і заголовними буквами. За своїм текстом списки Широкої Руської Правди можуть бути поділені на три види: 1. У складі Кормчих (Синодальний список кінця XIII ст.) і Мерил Праведних (Троїцький список другої половини XIV ст.); 2. Списки, що входять до складу особливих юридичних збірників (Пушкінський і Археографічний списки, які походять від одного протографа новгородського походження першої половини XIII ст.); 3. Карамзінський вид списків (початок XV ст.). До третьої редакції Руської Правди відносяться два списки Скороченої Правди. Обидва вони поміщені в Кормчій особливого складу, яка виникла в XV ст. і збереглася в списках XVII ст. [12, 16-19].

Коротка Правда ділиться на Правду Ярослава (перші її 10 статей – „Найдавніша Правда”) та Правду Ярославичів (Правда Ярославичів, додаткові статті до неї, покон вірний). Остання могла виникнути в 1072 р. у Вишгороді. На відміну від В.І.Сергєєвича та Л.К.Гетца, М.М.Тихомиров вважав, що Коротка Правда виникла не як механічне з'єднання двох-трьох джерел, а як єдине ціле, шляхом певної редакційної обробки, зробленої не пізніше кінця XI – початку XII ст. [12, 20-22]. В рукописах Широка Правда розділена на дві частини: перша частина починається заголовком „Суд Ярославль Володимиричь. Правда Руськая”, друга – новим кіноварним заголовком „Устав Володимерь Всеволодича”. Джерелами Широкої Правди послужили Коротка Правда,

устав Володимира Мономаха та протограф Скороченої Правди [12, 23].

Найбільш повними науковими виданнями Руської Правди є академічне видання 1940 р. (під редакцією Б. Грекова) [7] та видання С. Юшкова 1935 р. (на основі 7 списків та 5 редакцій) [9]. Широко використовується текст трьох редакцій Руської Правди, поданий у праці М. М. Тихомирова „Пособие для изучения Русской Правды” [12], яка і досі вважається одним з найкращих видань цієї пам'ятки. Текст Короткої [5], Широкої [8] та Скороченої [11] Правд друкується тут на основі Академічного, Троїцького та Толстовського списків, які є одними з найбільш справних. Крім того, текст Правди супроводжується широкими постатейними коментарями, а предметно-термінологічний показник та обширні матеріали для словника Руської Правди доповнюють це багате та змістовне видання.

Отже, для науковців і широкої громадськості Руська Правда була відкрита у XVIII ст. Тоді ж з'являються і перші її видання. Після цього вводяться в обіг нові списки пам'ятки, проводиться їх ґрунтовне дослідження. На сьогодні відомо більше ста списків XIII-XVIII ст., що знаходяться у складі різних збірників та літописів. Основними джерелами формування Руської Правди стало звичаєве право слов'ян та законодавча практика руських князів. Сама пам'ятка виникла досить рано. Вже у другій половині X ст. інтегроване звичаєве право слов'янських племен, так званий Закон Руський, розвинувся в Правду Руську – основний закон київських князів. Згодом з'являються такі писані зводи, як Правда Ярослава (1016 р.), Правда Ярославичів (1069-1072 рр.) та ін. Основними дискусійними питаннями, навколо яких точаться суперечки між

дослідниками, є: походження Руської Правди (варязьке або слов'янське), місце її виникнення (Київ або Новгород), сфера дії (світська або церковна юрисдикція), час виникнення Широкої редакції Правди (початок XII ст. або початок XIII ст.) та доцільність виділення її Скороченої редакції.

1. Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту. – Вінніпег, 1993. – 165 с.
2. Греков Б. Д. „Русская Правда” и ее славянское окружение // Греков Б. Киевская Русь. – М.: ООО „Издательство АСТ”, 2004. – С. 634-646.
3. Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. – Изд. 4-е. – М.-Л.: Государственное издательство, 1926. – 402 с.
4. Ключевский В. Русская история: Полный курс лекций. – Мн.: Харвест, 2003. – Т. I. – 592 с.
5. Краткая Русская Правда // Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды. – М.: Издательство Московского университета, 1953. – С. 75-87.
6. Полонская Н. Происхождение и состав Русской Правды // Русская история в очерках и статьях / Под ред. М. Б. Довнар-Запольского. – М.: Московское Учебное Книгоиздательство, 1912. – Т. I. – С. 283-289.
7. Правда Русская / Под ред. Б. Д. Грекова. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1940. – Т. I. Тексты.
8. Пространная Русская Правда // Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды. – М.: Издательство Московского университета, 1953. – С. 87-113.
9. Русская Правда. Тексты на основании 7 списков и 5 редакций.

Составил и подготовил к печати проф. С.В.Юшков. – К.: Издательство Украинской АН, 1935.

10. Свердлов М.Б. От Закона Русского к Русской Правде. – М.: Юридическая литература, 1988. – 176 с.

11. Сокращенная Русская Правда // Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды. – М.: Издательство Московского университета, 1953. – С.113-120.

12. Тихомиров М.Н. Пособие для изучения Русской Правды. – М.:

Издательство Московского университета, 1953. – 192 с.

13. Черепнин Л.В. Общественно-политические отношения в древней Руси и Русская Правда // Древнерусское государство и его международное значение. – М.: Наука, 1965. – С. 128-278.

14. Щапов Я.Н. К истории Правды Ярославичей // Проблемы социально-экономической истории феодальной России. – М.: Наука, 1984. – С. 256-261.

Mateleshko Yuriy. Rus'ka Pravda: formation, editions, debatable questions

In article the attempt is made to systematize the basic stages formation of Rus'ka Pravda, to characterize its basic editions and copies, and also to consider sights of the researchers, which concern inconsistent questions of origin and formation. By the main inconsistent questions is: an origin of Rus'ka Pravda, place of its occurrence, sphere of functioning, time of occurrence of Wide Rus'ka Pravda and others.